

nummer 2

mei 1987

WIETZ

een uitgave van de

werkgroep
industrieel erfgoed
Leiden

WIELZ REDACTIONEEL

Een volle WIELZ ditmaal, met een ruime hoeveelheid stukjes. De routebeschrijving van de wandeling op 22 februari (kan iedereen die hem toen niet meegewandeld heeft alsnog zelf in de benen klimmen. Verder het verslag van Renste over de expeditie naar het gemaal 'De Vereniging' in Voorrechtster. Ad en Wendelien hebben de vrouwengevangenis annex pesthuis bezocht en ook hiervan een verslag.

Als laatste een zeer interessant artikelje van Peter Nijhof over Oude Fabrieksgebouwen in Nederland.

Ik wil iedereen erop attent maken dat 14 mei de nationale monumentenstudiedag wordt gehouden met als thema 'Behoud van jonge Bouwkunst', nadere informatie hierover elders in deze WIELZ.

WIELZ OP STAPEL

Het staat te gebeuren. Wiel krijgt een nieuwe status.

Op 29 april vind de eerste vergadering van het nieuwe bestuur plaats om de statuten van de stichting in oprichting te bespreken. Wanneer de statuten goedgekeurd worden zal de akte gepasseerd worden en SRIEL is geboren.

Het bestuur van de stichting zal als volgt worden samengesteld: voorzitter, H. Budel; secretaris, Heiko Tjalma;

penningmeester, Wendelien Jansen; leden, D. Krantz
Ad van Fessum, Birgitte Klijntunte.

WIELZ DOCUMENTATIE

Met blijdschap kunnen wij u mededeelen dat het bezit van de stichting is uitgebreid met een fotocollectie en inventaris lijst van de voormalige koffiebranderij Het Klavertblad. Op prachtige zwart-wit foto's is het interieur met de machines van de fabriek vastgelegd. Wie belangstelling heeft en de foto's een keer wil zien kan contact opnemen met Birgitte die ze op dit moment in haar bezit heeft.

Wanneer u in uw omgeving mensen weet of hoort van mensen die ook dergelijke of andere documentatie bezitten probeer dan dit voor WIELZ te verzamelen. Hoe meer we verzamelen des te beter.

WIELZ INVENTARISATIE

De proefperiode van de inventarisatieopzet is bijna voorbij. Bij het ter perse gaan van deze WIELZ was nog niet bekend wat de resultaten waren.

WIELZ BOEKJE

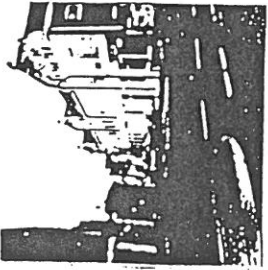
Op de laatste vergadering van de boekje zijn de eerste resultaten van het nijver werken besproken, de eerste inleidende hoofdstukken zijn nu af en goedgekeurd. Ook de te wandelen route ligt grotendeels vast. Het lag in de bedoeling om met een hoofdstuk over het Hartveltcomplex een hoofdstuk te creëren dat als voorbeeld kon dienen voor verdere werkzaamheden. Door gebrek aan materiaal is dit echter moeilijk.

Besloten is nu een voorttrekkende schrijfgroep te vormen, die in overleg een richtlijn voor verder schrijven zullen opstellen. Daarnaast is een verdeling van de te beschrijven bedrijven over de leden van Wiel voorgesteld.

Streven blijft nog het boekje voor het einde van 1987 het licht te doen zien, om dit mogelijk te maken is echter alle hulp van de leden nodig.

WIELZ TENTOONSTELLING

In september vinden twee evenementen plaats waar WIELZ zich kan en misschien ook zou moeten manifesteren, de rationale monumentendag en de uitmarkt. Een presentatie aldaar is echter alleen mogelijk met de enthousiaste medewerking van u allen. Ik wil iedereen dan ook oproepen de grifke maar in werking te zetten en na te denken over de wijze waarop WIELZ zich op deze dagen naar buiten zou moeten komen. Voorlopig kunt u ideeën hierover kwijt bij een van de leden van het bestuur.

WERKGROEP INDUSTRIEEL ERFGOED LEIDEN

Aan de Gemeentelijke Monumentencommissie van Voorschoten door tussenkomst van dhr W. Berghuis

Mijne Heren,

Hierbij vraag ik namens de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden (WIEL) uw aandacht voor het gemeal "De Vereniging".

Wat betreft WIEL zij vermeld dat de werkgroep op 24.11.86 is opgericht en dat de activiteiten zijn gericht op de studie, documentatie en selectieve bevordering van behoud van monumenten van bedrijf en techniek. Het werkterrein omvat Leiden en omgeving.

"De Vereniging" is in 1877 gebouwd en wij stellen voor om dit gemeal op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Bijgaand verslag dat, naar aanleiding van een werkbezoek door een van onze leden is geschreven, verschaft toelichting op ons voorstel.

Kort samengevat komen de argumenten op het volgende neer:

-Het gemeal dat aan het wandelpad "Oude Veenpad" is gelegen vormt een bijdrage aan de beleevingswaarde van de nog landelijke omgeving ten zuiden van de Horsten.

-Het interieur met de nog in gave conditie verkerende werktuigen als ook het exterieur maken de ontwikkelingsgeschiedenis van stoom via diesel tot elektrisch gemeal aanschouwelijk.

Hoewel er van enig achterstallig onderhoud sprake is verkeert het gebouw nog in een redelijke conditie.

Het voorstel tot plaatsing van de "De Vereniging" op de monumentenlijst is mede gebaseerd op adviezen van Ir B. Veldman Architect te Leiden. Ir B. Veldman is belast geweest met de restauratie van het Mostertcomplex (Tieleman en Dros) te Leiden en is lid van onze werkgroep. Hij is gaarne bereid dit voorstel nader toe te lichten.

Hoogachtend, namens de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden

De Voorzitter

Ing H. J. Budel

Krimkade 73 te Voorschoten Tel 01717-6232

Op 15 meter afstand van Nederlands drukste spoorlijn, ligt op Voorschotens grondgebied het uit 1877 daterende poldergemeal "De Vereniging". Om te weten te komen wat er verloren gaat als er geen enkele poging wordt gedaan om voorzieningen tot behoud te treffen, zijn een aantal leden van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden in het gemeal een kijkje gaan nemen.

Het gebouw aan de buitenkant.

Bouwkundig is het gemeal in goede staat. Het ligt in het oude duinwallanschap, op een ondergrond van stevig zand dus. De huidige machinist van het gemeal, de heer Van Bohemen, doet er alles aan om het gebouwtje in goede staat te houden. De 19de eeuwse gietijzeren ramen zijn aan de buitenzijde met zware platen afgedekt, de ramen van de uitbreiding van 1926 zijn uit de kozijnen genaald en opgeslagen. Het dak is gedekt met rode verbeterde Hollandse dakpannen, die extra beschermen tegen regeninval.

Naast elementen bekend van 19de eeuwse boerderijen, zoals de gietijzeren stalraampjes, het roosvenster hoog in de gevel, de plankendeuren, heeft het gebouwtje de allure van een openbaar gebouw: een schooltje of een kerkje. -it weerspiegelt zich in dedrie zware accenten in de geveltopy aan de voorzijde en de brede rollaag tussen de verbredingen ter noogte van de dakgoot en de schoorsteen. Gele banden vanaf de hardstenen vensterbank tot in de top van de gevel laten zien, dat het om meer gaat dan zomaar een huisje. Opmerkelijk is de rand van schuin ingestoken rode en gele steentjes, die in de zijgevels aansluit op de verbredingen aan de voorzijde. De enige ramen in voor - en achtergevel zijn van gietijzer en hebben een aardige vlakverdeling met andreakruisen aan de bovenzijde, een motief dat terugkeert in het bovenlicht van de dubbele deur aan de voorzijde.

Tegen de linkerzijgevel bevindt zich net schepradnuis, gebouwd boven een tochtsloot. Tot 1922 draaide hier het sneprad van net stoomgemeal. De plaats van de lageras is nog te traceren.

Het invendige van het gemaal.

de veldgronden

Oorspronkelijk waren er aan het gebouwtje drie delen te onderscheiden: het snepraduis aan de zijkant, een machinekamer en, achter de dubbele deur in de voorgevel, een kolenopslagplaats, waarvoor eenmaal per jaar met vletten kolen werden aangevoerd. Tot 1922 heeft het houten scheprad door middel van stoomaandrijving, in het smalle schuifradhuis gedraaid. Toen was grondige reparatie noodzakelijk. Alleen een Katwijkse scheepmaker toonde zich bereid het karwei te klaren. Het rad moest dan wel met eengrote kraan uit z'n huis worden gelicht en naar Katwijk getransporteerd. Dit bracht zoveel kosten met zich mee, dat besloten werd scheprad en stoommachine aan een oud-ijzenhandelaar te verkopen en overtegaan op een dieselgasmotor. Het werd een scheepsmotor van het merk BRONS gecombineerd met "Schmierpumpe Deutz, Bauart Friedmann, nr. 333", zoals een ijzeren plaatje vermeld. De aannemer van deze installatie, Den Hertog, was evenwel niet in staat om het geheel goed af te leveren. Voor een foute berekening bleef het vier jaar lang totben met de raderen waarover de drijfriem liep. Nog geheel in tact, slechts vier jaar gebruikt, neemt de Brons/Deutz installatie het grootste deel van het gebouwtje in beslag. In 1926 werdovergegaan tot de aankoop van een dieselmotor van Werkspoor, Amsterdam. Om deze installatie naast de teleurstelling van Brons/Deutz, moest de zoldering van de kolenberging worden doorgebroken tot een opgemetselde koekkoek en de zijgevel op de begane grond een meter worden uitgebouwd. Met de sneepsmotor van Werkspoor had men meer geluk. Tot 1978 heeft hij prima gelopen. Een zwak punt bleek de atmosfeer in de drukvaten, nodig om zonder gebruik van elektriciteit het vliegwiel aan de gang te krijgen. Omdat er inmiddels nieuwe elektrische installaties voor bemaling werd niet gezocht naar oplossing van het drukprobleem in de vaten, maar overgegaan tot het installeren van een elektrische motor in het snepradhuis. De Werkspoormotor is nu in prima staat en wordt goed onderhouden.

Voorgeschiedenis van het gemaal.

Tot de uitvinding van de stoommachine werd voor polderbemaling gebruik gemaakt van windkracht. In 1877 of vroeger, besloten vier polders: Duivenvoorde, de Pluit, Ter Horst en de Veenzijdse-polder hun windmolens "in vereeniging" te vervangen door één gemaal: "De Vereeniging".

Rechts van de dubbele deuren in de voorgevel tussen twee gele banden, bevindt zich een hardstenen plaat waarin de namen van drie adellijke dames die gezamenlijk op 25 augustus 1877 de eerste steen voor dit poldergemaal hebben gelegd.

Situering in het landschap.

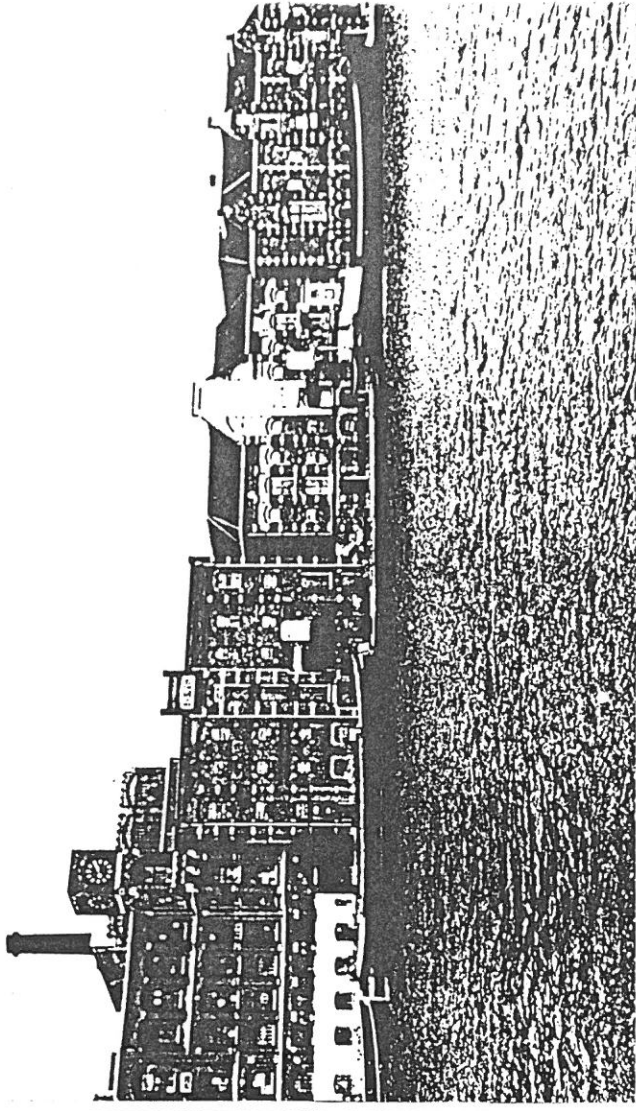
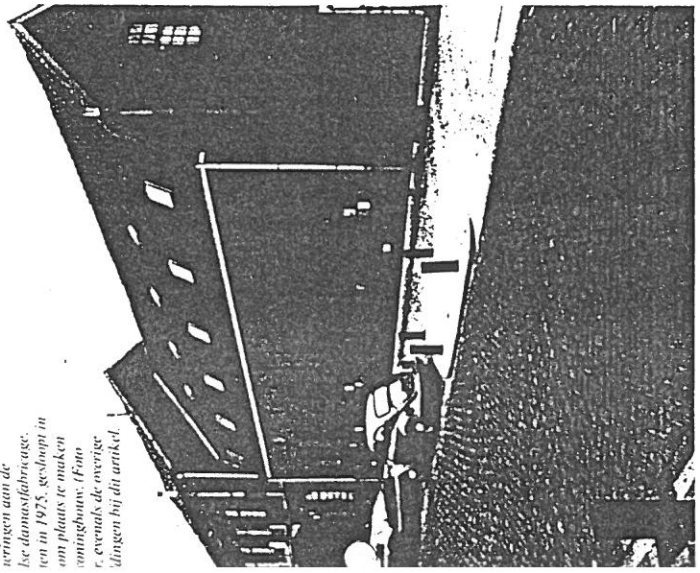
Schuin tegenover het gemaaltje ligt "de ambtswoning" van de machinist, een huisje met een witte uitgesneden daklijst, dat minder streng aandoet. De huidige machinist woont elders. Toch horen beide gebouwtjes bij elkaar, met de lindebomen, en de seinmaat bij het gemaal, de machinist was ook "hoofdseinvachter" en werd geacht bij gevaarlijke noogwaterstand een vlag en een lamp te hijsen, heeft dit complex een eigen sfeer, een spannende noot in het rustige oude landschap bij de Horsten. Het nieuwe fiets- en wandelpad maakt het mogelijk het gemaal van dichtbij te naderen. Er zou in de koolzwartgeteerde schuur tegen de zijgevel plaats zijn even-tueel voor een uitspanning ten gerieve van de vooral 's Zondags talrijke fietsers en wandelaars.

Het gebouwtje staat hecnet langs het spoor, maar niet in volle glorie: er schijnt geen licht door de gietijzeren raampjes. De blindering is een poging net verval te keren en dat is tot nu toe gelukt. Geef het een kans.

P. Nijhof Oude Fabrieksgebouwen in Nederland

Sinds het midden van de jaren zeventig is de belangstelling in Nederland geweldig voor het industrieel erfgoed. Diverse studies en inventarisaties werden gemaakt over o.m. watermolens, vuurtorens en stations, maar niet over oude fabrieksgebouwen, de kern van dit industrieel erfgoed. Gegeven door hun 'verbodvaard' heeft P. Nijhof in de jaren 1980-1984 heel Nederland doorkruist om 'afgebroken' van voor ca 1930 in woord en beeld vast te leggen. Dit veld- en deze literatuurstudie hebben geleid tot een lijvig boekwerk, waarin onder andere Oude fabrieksgebouwen in Nederland een eerste overzicht wordt gegeven van Nederlandse fabrieksgebouwen. De auteur vat in onderstaand artikel zijn belangrijkste bevindingen samen.

zet, danastweertij van Hoogerhout & Zn., vandaan de laatste toestroomingen aan de oude dammofabriecge. In 1975, gesloopt in om plaats te maken voor nieuwbouw. Foto r, evenals de overige afingen bij dit artikel

Sinds een jaar of tien staan oude fabrieksgebouwen regelmatig in de belangstelling van de schrijvende pers. Meestal gaat het daarbij om foto's van vallende schoorstenen, die het sluitstuk vormen van de sloop van weer een fabrieksgebouw. De plaatselijke overheid heeft weinig op met deze symbolen van de industrialisatie: een fabrieksgebouw wordt door gemeenten doorgaans alleen gekocht om af te breken voor woningbouw. Zelfs monumentenzorgers bekijken deze gebouwen met gemengde gevoelens, bevreesd dat ook deze zullen moeten delen uit de leger wordende subsidiepoten.

Deze beschouwingen mogen dan een verklaring vormen voor de geringe waardering voor oude fabrieksgebouwen, een rechtvaardiging zijn ze zeker niet. Historisch gezien wordt de kern van het industrieel erfgoed immers juist gevormd door fabrieksgebouwen, te omschrijven als alle bouwwerken en installaties waar grondstoffen tot (half)producten worden verwerkt, inzicht in de oorsprong, ontwikkeling, concentratie en architectuur van het fabrieksgebouw is onmisbaar voor een goed begrip van hun betekenis en voor het ontwikkelen van een verantwoord beleid voor de steeds schaarser wordende, overblijvende oude fabrieksgebouwen.

Overgang en ontwikkeling
De industrialisatie van Nederland kwam pas vanaf het midden van de 19de eeuw op gang, een eeuw na het uitbreken van de 'eerste industriële revolutie', in Engeland. In het pre-industriele tijdperk was de nijverheid vooral in en net buiten de steden geconcentreerd. Op het platteland overheerste ambachtelijke be-

drugsheid, gericht op de lokale behoefte. De meeste bedrijfsgebouwen zullen door de toepassing van lokale bouwtradities en de plaatsgebonden bouwmaterialen qua schaal en vorm nauwelijks hebben afgeweken van de traditionele bouwwerken. Het kleinbedrijf onder één dak met de woning van de patroon overheerste.

De meest algemeen voorkomende bedrijfsgebouwen waren vanouds de korenmolens, aangedreven door wind- of waterkracht. Vanaf de 17de eeuw werd vooral de windkracht toegepast voor allerlei productieprocessen, waarbij grondstoffen werden verwerkt tot vooral halffabrikaten. In en rond steden als Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht en langs de Zaan groeiden concentraties van honderden industriemolens. De eerste echte fabrieksgebouwen werden na de aflocht van de Franse bezetters rond 1825 gebouwd.

De ontwerpen waren meestal afgekeken van de Engelsen; regelmatig gingen textielabrikanten op zoek naar de textielgebieden van Midden-Engeland om daar de reeds opgebouwde voorsprong te bestuderen. Gaandeweg de 19de eeuw ontwikkelde zich ook in Nederland het standaardfabrieksgebouw: rechthoekig, met drie tot vijf verdiepingen, opgetrokken in baksteen met aanvankelijk een huetzen en naderhand een draagconstructie van gietijzer kolommen. Vooral de toepassing van grote spinnmachines in de textielindustrie leidde daarnaast tot eenlagige fabrieksgebouwen: de scheidbouw met 'zaagtanddaken', voorzien van schuine vensters op de op het noorden gerichte dakzijde.

Beide standaardtypen fabrieksgebouwen verrezen vooral in groten getale in de periode 1890-1920, toen de Nederlandse industrie razendsnel groeide.

Vanaf de eeuwwisseling kreeg het traditionele bakstenen fabrieksgebouw concurrentie van nieuwe typen gebouwen van moderne materialen. Vooral grote meervloerige gebouwen werden in toenemende mate opgetrokken in skeletbouw van gewapend beton, terwijl in de zware industrie, met name de metaal-, hallenbouw in staalconstructies toepassing vond. Aanvankelijk werden deze moderne constructies nog op traditionele wijze omkleed met bakstenen muren, maar vooral na 1945 werden deze meer en meer achterwege gelaten. Ook de toenemende draagkracht van de skeletbouw maakte daarnaast de toepassing van steeds grotere ramen mogelijk, welke ontwikkeling vooral al goed is af te lezen van het 'staal- en glaspalet' van Van Nelle in Rotterdam uit 1926-1929.

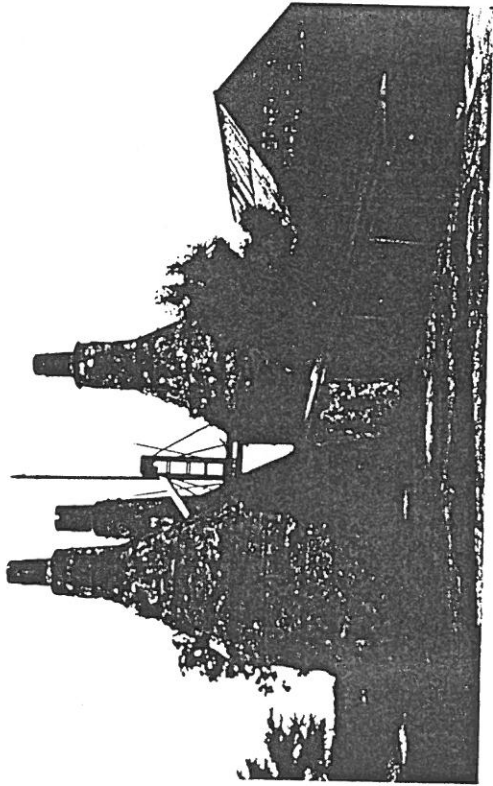
Situering

Tot de komst van de spoorwegen in de tweede helft van de 19de eeuw werden bedrijven vooral gelokaliseerd in de binnensteden, in de voorsteden net buiten de stadspoorten en wallen, in de dorpskernen en langs waterwegen. Water was voor veel bedrijven van allesoverheersend belang: als grondstof (bierbrouwerijen en jeneverstokerijen), als proceswater (papiermolens, leerlooierijen), als afvoerweg van afvalwater en afvalproducten, als aan- en afvoerweg van grondstoffen, brandstoffen en eindproducten (kalkbrandrijen). Ook de aard van de afzetmarkt (export of lokale markten) beïnvloedde de keuze van de vestigingsplaats.

Traditionele industriële locaties waren te vinden op kruisingen van land- en waterwegen nabij de steden. De komst van de spoorwegen veranderde vooral vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw het industriële vestigingspatroon; de stroken

2. **Winnervoor**
industrieel landschap langs de Zaan. In de loop van de 19de eeuw raakten de windmolens omhoog voor moderne fabrieken en pakhuizen, die inmiddels hun functie ook al overgenomen hadden. De afgebeelde voorstadse rijwielrijen zijn echter door hergebruik behouden.

3. Günterwilde, de
 hielpalkovens aan het
 Duinstrand, ten noorden
 van Groningen.
 Schelpalkbranderijen
 waren reedsa gelegen aan
 bevaarbare waterwegen,
 nodig voor de aanvoer van
 grondstoffen (schelpen),
 brandstof (tuaf) en de afvoer
 van schelpkalk, het
 eindproduct. Dit huizen
 gebruik vindt nu een complex
 is behouden door de
 inrichting tot
 woon-werkruimte van een
 particulier.

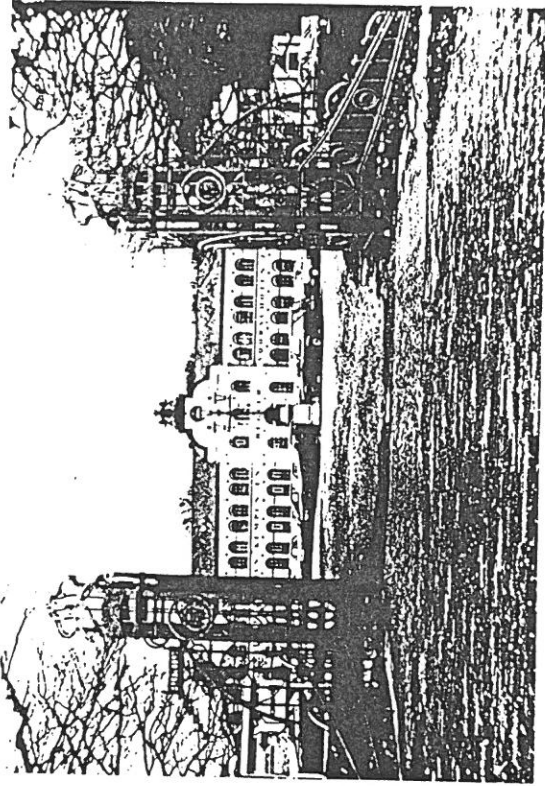

aan weerszijden van spoorwegen in de steden
 raakten bij uitstek in trek als industrieterrein.
 Na de ophelling van hun status van vesting volgde
 de ontmaning van de meeste grote steden. De
 bolwerken binnen de singels en de buitenzijde van
 de singelgrachten trokken veel industrie aan.
 Door het onveilige en slecht onderhouden land-
 wegennet speelde het wegverkeer tot omstreeks
 1920 een ondergeschikte rol. Pas in het interbel-
 lum werd de wegennet door de overheid ter
 hand genomen in verband met het opkomende ge-
 motoriseerde verkeer. In die periode kwam het
 overheidsbeleid tot stand, gericht op de ruimtelijk-
 ke ordening van stad en land. Scheiding van functies
 werd het parool: industrie vestigde zich steeds
 meer op afzonderlijke industrieterreinen langs
 spoor- en waterwegen en na 1945 langs doorgaan-
 de verkeerswegen.

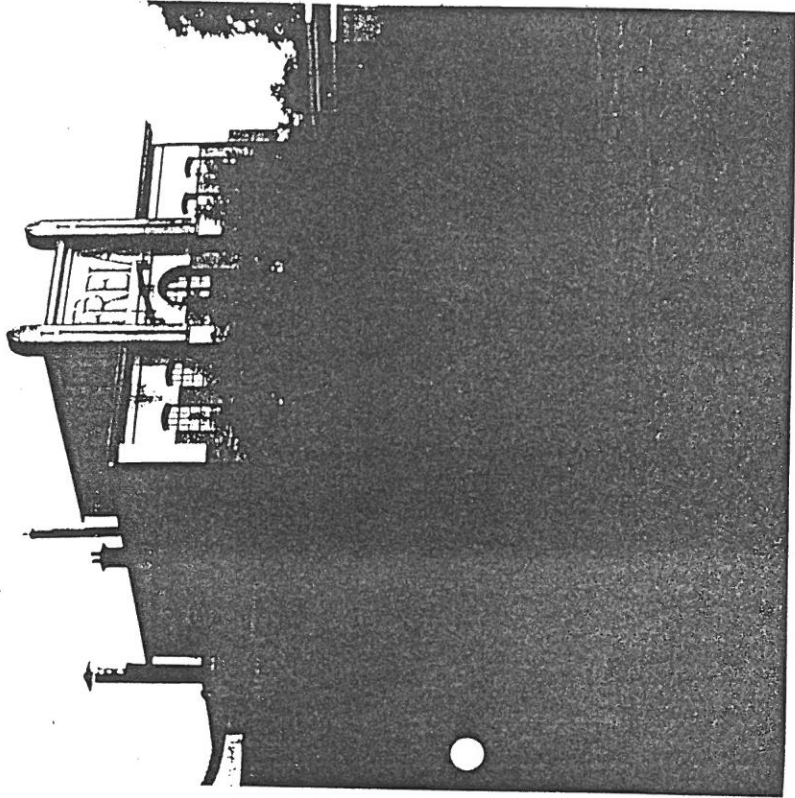
Het verdwijnen

Op de hierboven gesehete locaties zijn tegen-
 woordig nog steeds veel oude fabrieksgebouwen te
 vinden. Ze verdwijnen sinds een jaar of vijftien
 echter in steeds sneller tempo. Al in de jaren zes-
 tig geschiedde dit doordat de oorspronkelijke ge-
 bruikers ervan de zwakke broeders van het be-
 drijfsleven waren geworden, zoals de textiel-,
 schoenen- en sigarenindustrie, bij uitstek 'grooige-
 bruikers' van traditionele fabrieksgebouwen.
 In die tijd begon ook de uittocht van snel groeiende
 de bedrijven uit hun traditionele vestigingsplaat-
 sen naar nieuwe industrieterreinen met volop
 ruimte voor uitbreiding en parkeerplekken.
 In de jaren zeventig, zetten deze processen zich
 verscherpt door, terwijl bovendien de greep van de
 overheid op de bedrijfsvestiging steeds groter
 werd: met behulp van milieuwetgeving en ruimtelijk
 bestemmingsplannen werd de industrie waar

4. 3-Hertogenbosch, het
 industriële complex in het oude
 havenkwartier van de
 bekende 'Fa. P. de Groot
 en Zoon'. Na de ondergang
 van 'De Groot' in de jaren
 zeventig is gebied voor
 behoud door hergebruik,
 maar tevergeefs. Na de
 kostbare sloep van dit
 geliefde gebouw is er
 'aanwinst' nieuwbouw
 gewild.

5. Tuurs huizen, de
 voormalige fabriek voor
 wol- en zijwerken van
 'Van Kempen en Begeer',
 thans de zetel van een
 internationale
 textielhandelsonderneming.
 Een in Nederland zeldzaam
 voorbeeld van een
 fabrieksgebouw, vermomd
 als woonruimte landwijd, een
 van de weinige van rijk wege
 bezet bleefde
 fabrieksgebouwen.

6. Vervuuden, voormalige
 zuivelabriek 'Frua'. Een der
 oudste, gaaf bewaarde
 zuivelabrieken van ons
 land, tevens van belang
 vanwege de 'vroeg'
 toepassing van
 beton-skeletbouw en de
 aanwezigheid van
 authentieke apparatuur,
 installaties en machines. Na
 mislukte pogingen tot
 inrichting als nationaal
 zuivelmuseum wordt thans
 gedeeltelijk overblijfsel
 naar het 'Nederlands
 Openluchtmuseum in
 Arnhem voorbeeld.

uw tot een geïndustrialiseerde samenleving. Althouhistorisch zijn ze (minstens) even belangrijk als de door de overheid erkende en beschermde monumenten van geschiedenis en kunst, uitlopend van kloosters en kerken tot kastelen en nageoederen, stadhuisen en woonhuizen, boerderijen en molens.

U zijn lang niet alle oude fabrieksgebouwen van en groot belang en hun uiteenlopende betekenis n gelegen zijn in veel verschillende factoren. Iederdom bij voorbeeld speelt een rol, meestal in combinatie met zeldzaamheid of uniciteit. Pre-industriële bedrijfsgebouwen van vóór het midden in de 19de eeuw waren doorgaans bescheiden van vvang en architectuur, opgetrokken in plaatselijke aanwezig bouwmaterialen en de streckeigen architectuur. Afgezien van de vele pakhuizen zijn maar weinig bedrijfsgebouwen uit deze periode waard gebleven. De schaarse voorbeelden zijn oraal te vinden in de oude binnensteden, zoals normale bierbrouwerijen, die doorgaans als zonnig van buiten nauwelijks meer herkenbaar zijn inwendig van alle bedrijfsuitrusting zijn ontstaan. De waarde van een oud en zeldzaam gebouw ngt ook af van de gaafheid: in hoeverre hebben ere gebruikers het gebouw veranderd?

Deze algemene criteria zijn er ook meer gesteld: criteria te hanteren met betrekking tot de fabrieksgebouwen uit de 19de en de vroege 20ste eeuw. De constructie van het gebouw of het (inter)aalgebruik kunnen van belang zijn. Zo is 1 aantal Twentse textiel fabrieken uit de jaren 10 om constructief-historische redenen van betekenis omdat ze tot de vroegste voorbeelden behoren van de toepassing van betonskeletbouw in ons land, zoals delen van de textiel fabriek 'Spanjaard' in Almelo, die dank zij de hoge constructieve aliteit van het dragend skelet onlangs geheel 1 worden getransformeerd tot bedrijfsverzamel- trum.

De loop van de 19de eeuw werd de in wezen ir functionele produktieruimte meer en meer kled met baksteenlagades, waar architecten r werden aangetrokken. Een beetje architect d zich bezig met het ontwerpen van 'schone 'kunst', zoals kerkelijke en overheidsgebou- Je daarbij elkaar opvolgende modes of ar- ectuurstijlen zijn dan ook in het uiterlijk van -ieksgebouwen terug te vinden. Tot het einde de 19de eeuw werd naar stijlen uit voorgaan- eeuwen teruggegrepen: het eclecticisme met neo-stijlen, gevolgd door de Jugendstil rond eeuwwisseling, waarna in de loop van de 20ste w het in- en uitwendig functionele fabrieksge- w zijn opmars begon. Uij al deze stijperiodes nog karakteristieke voorbeelden van fabrieks- ouwen te vinden.

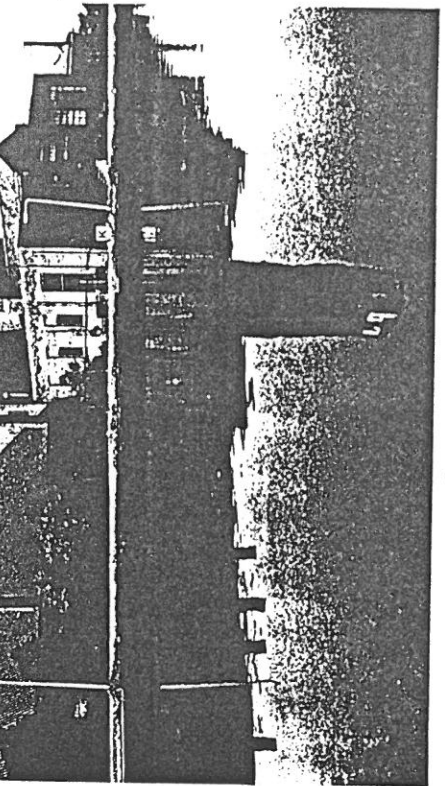
gangbare opvatting over fabrieksarchitectuur t dit deze sober en strikt utilitair is. Inderdaad niet te ontkennen dat het Nederlandse fa- kgebouw zelden is voorzien van weelderige -eringen, maar soberheid en ingetogenheid , vergeleken met andere landen, meer algeme-

47. Wageningen. Stensfabrick De Honens-Polker. Deze met meer in gebruik zijnde ringen is, vooral landschappelijk van betekenis vanwege de ligging in de wijde watersanden bij Wageningen. Plaatselijk wordt thans gevoerd voor behoud door hergebruik met functies, die passen in dit waardevolle natuurgebied.

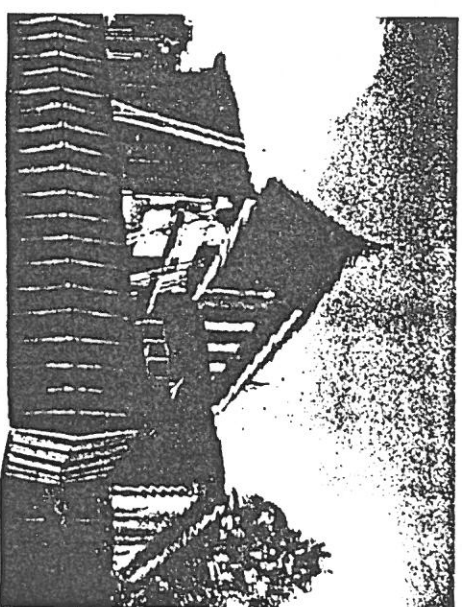
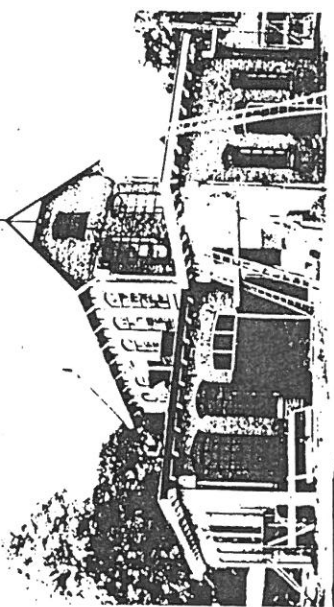
ne kenmerken van onze architectuur door de eeuwen heen. Het overheersende beeld is dat van vlakke, strak ingedeelde gevels van baksteen. Maar wie verder kijkt en oog heeft voor details, kan veel opmerkelijke decoraties aantreffen, zoals bakstenen metselwerkversieringen, gekleurde tegelblaus, in de gevel of schoorsteen verwerkte namen van de fabriek of eigenaar, glas-in-lood- en gebrandschilderde ramen, beeldhouwwerk, terwijl de toegang tot menig complex beheerst wordt door imposante entreegebouwen met sierlijk bewerkte toegangshekken. Op wat grotere afstand vormen versierde schoorstenen en watertorens

9. Amsterdam-Waaggraafmeier, de behangstoffabriek van Reich & Doedehofner. Na de verhuizing van dit bedrijf uit deze vestiging naar het Brabantse Rijen wacht dit gave voorbeeld van ingetogen baksteen-architectuur op een nieuwe bestemming of... op de sloper?

met het uiterlijk van middeleeuwse burchtorens markante elementen. Fabrieksgebouwen kunnen ook interessant zijn omwille van de installaties, apparaten, machines of gereedschappen die er nog in of aan te vinden zijn. Dit betreft maar weinig fabrieksgebouwen. Voor zover ze nog door de oorspronkelijke gebruiker benut worden, heeft deze doorgaans de aandrijfinstallaties en machines geheel of gedeeltelijk vernieuwd. In geval van later hergebruik is in de regel al het inwendige verwijderd. Toch zijn hier en daar nog wel oude stoommachines en zuiggas- of dieselmotoren over, maar enig overzicht hier- van ontbreekt tot dusverre. Andere oude fabrieksgebouwen vormen als dominerend visueel element in hun omgeving objecten van stedenbouwkundige waarde. Sommige gebouwen worden zelfs zozeer door één of meer fabriekscomplexen bepaald, dat deze als industrielandenschappen kunnen worden bestempeld.

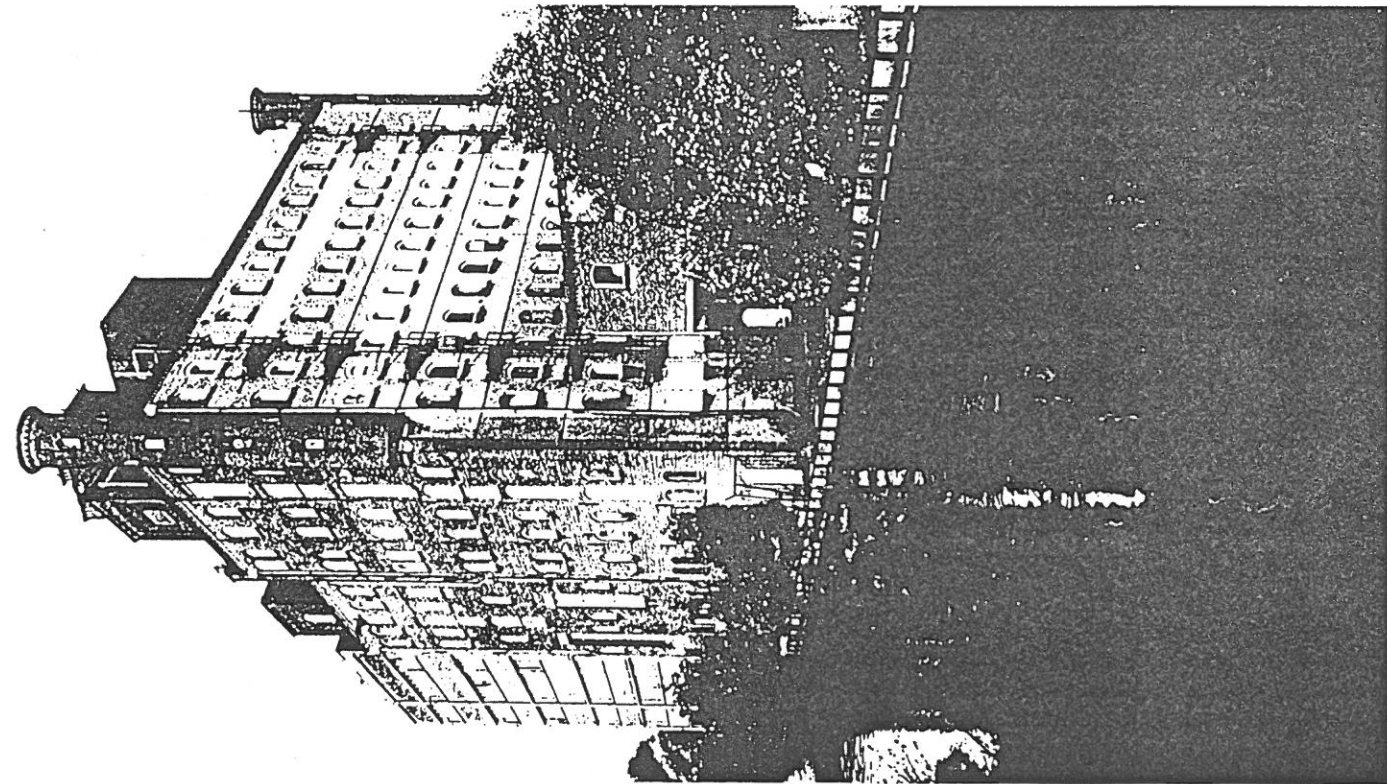
48. Jonge, gevelopergang van 'Averling', gesloten in 1983. De gemeente heeft het architectonisch en stedenbouwkundig belangrijke gebouw met complete inventaris bijtijds aangekocht. De zwaar verontreinigde grond eromheen is inmiddels verwijderd, de omgeving opgeknapt en het gebouw gereconstrueerd en als museum ingericht.

Ten slotte zijn veel fabrieksgebouwen van historisch belang, dat kan variëren van lokaal-historisch (het oudste fabrieksgebouw in Enschede), bedrijfsak-historisch (de eerste textielabriek volgens Engels model), technisch-historisch (de enig overgebleven stoommachine van type X) en zo voort. Deze lijst is met vele andere invalshoeken aan te vullen.

Spreiding naar regio en bedrijfstak Ondanks het snelle verdwijnen van oude fabrieksgebouwen is het aantal waardevolle exemplaren (nog) aanzienlijk. Opvallend, maar niet verwon-

derlijk, is de bevinding dat de spreiding over stad en regio nogal ongelijk is, afhankelijk van het industriële verleden. In Zeeland en Friesland zijn fabrieksgebouwen bescheiden van schaal en overwegend verbonden met de landbouwrijverheid, zoals de vlas-, meekrap-, chichorei- en zuivelabriecage. Ruimtelijke concentraties ontbreken hier. In tegenstelling tot Gelderland waar de vroege 20ste-eeuwse steenfabrieken sterk zijn geconcentreerd in het gebied van de grote rivieren. Anderszids kan worden geconstateerd dat industriestad- en van weleer, zoals Enschede en Tilburg, door sloop op grote schaal in het achterliggende decennium al lang geen aanspraak meer kunnen maken op deze aanduiding: de resterende fabrieksgebouwen vormen nog slechts een flauwe afspiegeling van de tientallen complexen die beide steden nog maar kort geleden beheersten. Dit overigens tot vreugde van beide gemeenten, die ook nu nog gebukt gaan onder het textieltrauma.

Utrecht, de voormalige
voederkoekenfabriek v/h
S. Hooghiemstra, sinds
'60 in gemeentelijke
eigen. Na jaren van
deeltijds leegstand
denkans plannen
worden voor de
rehabilitatie van de
drifwielzamelgebouw. Het
dome (afgebeeld) deel. Het
steek' gemiddeld, wordt
nuwel met sloep bedrijf.

Verrassend wellicht, kan Noord-Brabant als de provincie met het rijkste en boeiendste bezit aan oude fabrieksgebouwen worden bestempeld. Zowel naar de variëteit aan bedrijfsstukken als naar aantallen gebouwen. Steenbakkerijen en suikerfabrieken in West-Brabant, leerlooierijen in de Langstraat, textiel fabrieken (wol, linnen en katoen) in Midden-Brabant, sigarenfabrieken in de Kempen, voormalige zuivelfabrieken door de gehele provincie enzovoort.

Een andere opmerkelijke constatering is dat 'de textiel' niet de enige bedrijfstak is die waardevolle fabrieksgebouwen heeft opgeleverd. De schaarse publicaties over fabrieksarchitectuur hebben deze indruk gewekt omdat textiel fabrieken daarin stevast centraal staan. Maar het zijn daarnaast typisch Nederlandse industriële gebouwen als de steen- en pannbakkerij en de levens- en genotmiddelenindustrie die in dit verband van belang zijn. Zowel qua aantallen als qua verscheidenheid is de uit de windmolens voortvloeiende sector levens- en genotmiddelen wellicht nog belangrijker dan de sector textiel, althans beoordeeld vanuit de resterende fabrieksgebouwen.

De toekomst

De veelzijdige betekenis van oude fabrieksgebouwen wordt langzaam erkend. Dit is een verheugende ontwikkeling, die echter niets afdoet aan het feit dat deze 'kern van het industrieel erfgoed' al enige decennia in rap tempo wordt afgebroken. De oorzaken zijn talrijk en al eerder geschetst. Toch is er nog een aanzienlijk bestand aan oude fabrieksgebouwen, die door de oorspronkelijke of andere bedrijfsfuncties worden gebruikt. Soms omdat de constructie goed is, dan weer omdat de locatie aantrekkelijk is of eenvoudig omdat de vierkante-meterprijs relatief laag is.

Een deugdelijke combinatie in combinatie met de geschiktheid om de interne indeling aan geheel andere eisen aan te passen zijn de belangrijkste technische voorwaarden voor hergebruik door andere dan bedrijfsbestemmingen. Steeds meer oude fabrieksgebouwen worden heden ten dage gebruikt als woonruimte, kantoor of voor publieke, dienstverlenende voorzieningen, soms gecombineerd tot een multifunctioneel complex. Veel van de plannen die niet tot realisering worden gebracht, stuiten op de overheid. Te veel rijkssubsidieeregelingen bevoordelen voor de gemeente nieuwbouw boven hergebruik, terwijl vooral een voortgezette bedrijfsbestemming in oude stadswijken door het gemeentelijk ruimtelijk beleid al te vaak wordt geblokkeerd.

Enkele gebouwen zijn een nieuw leven begonnen als museum, zoals 'Mommers & Co' in Tilburg (Nederlands Textielmuseum) en 'Jannink' in Enschede (Twents-Gelders Industriemuseum). Alleen al om financiële redenen is een museale bestemming slechts bij uitzondering te verwachten.

Het behoud van oude fabrieksgebouwen 'in situ' (op hun oorspronkelijke plaats) is al met al primair afhankelijk van de mogelijkheden van hergebruik.

bruik. De realiteit is dat een groot deel van het huidige bestand aan oude fabrieksgebouwen aan het magische jaar 2000 verdwenen zal zijn. Meestal zonder enig spoor achter te laten, soms met achterlaten van enige zichtbare herinneringen, zoals een directeursvilla, een kantoorgebouw of een rijke arbeiderswoning. In andere gevallen vormt de siraatnaamgeving nog een verwijzing naar het industriële verleden of leven fragmenten: zoals tegeltableaus, gedenkstenen, gereedschapscomplex of in een openbaar of bedrijfsmuseum. Ook de vele honderden partituriere verzamelaars van 'technische realia', al of niet verenigd in de Stichting Histechica te Delft, hebben zich reeds over ontelbare fragmenten ontfermd.

Waar behoud ter plaatse onmogelijk is, zou althans een grondige documentatie moeten plaatsvinden. Het in woord, op tekening, in beeld en geluid vastleggen van oude fabrieksgebouwen met hun machines en machines is ook een vorm van behoud. Ook daarmee kan aan volgende generaties het materiaal worden doorgegeven om zich te verdiepen in het industriële verleden.

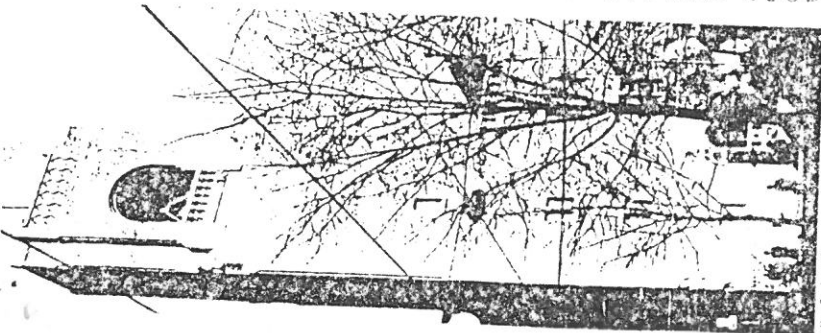

Wandeling Wiel, zondag 22 februari 1987

- Vanaf verzamelpunt naar de Nieuwstraat, hier bekijken van de jeneverstokerij Onder de Boompjes en aanverwante panden, o.a. de Gaanderij en Branderij (ook hier koekfabriek Wilhelmina)
- Langs de Hooglandse kerk naar de Hooglandsekerkgracht lopen richting Haarlemmerstraat, aan het einde van deze gracht ligt het pand van de drukkerij IJdo, deels ook aan de Koppenhinksteeg Eduard IJdo ca 1885
- Over de Kerkbrug gegoten door Schrätlen naar de Haarlemmerstraat bij mooi weer en veel zin een uitstapje naar de bierbrouwerij en eventueel het Harteveld-complex, anders:
- Via de Haarlemmerstraat naar de haven lopen, vooral de brug en het brugwachtershuisje verdienen bijzondere aandacht
- Over de havenbrug richting Kalvermarkt lopen, dan links de Zuidsingel op, we lopen nu in de richting van de helaas niet meer bestaande Grofsmederij, op het terrein is nu een park waar alleen een groot anker nog herinnert aan de oude tijden
- Wanneer je het park doorloopt valt nog wel goed de strategische ligging van het bedrijf te zien. (let ook op imposante meelfabriek)
- We lopen het park uit via de andere kant van de Zuidsingel tot de Waardgracht, daar lopen we links totaan de ir Driessenstraat links zien we nogmaals de Meelfabriek, we gaan rechts en lopen door tot het Mostertcomplex, de voormalige fabriek in conserven van Tieleman & Dros, hier kun je leuk doorheen lopen.
- Via de uiterste of Middelste gracht lopen we naar de Groenesteeg hier gaan we naar links totaan de Vestestraat, vroeger waren hier vooral textielabriekanten, waneer we rechts de Vestestraat oplopen komen we bij het kantoor van de voormalige dekenfabrikant Zaalberg, van de oude fabriek is niets over gebleven
- Wanneer we de Vestestraat uitlopen en linksaf via de Nieuwe Rijn naar de Rijnstraat lopen zien we al het hoge gebouw van de voormalige dekenfabriek v Wijk, het grootste deel van de gebouwen ligt echter op de Hogewoerd en aan het Levendaal, vreemd is het vooral om te zien hoe de bouwstijl van het pand aan de Hogewoerd en Levendaal

van elkaar verschillen

- Over de Hogewoerd lopen we vervolgens weer richting stad we steken de Watersteeg over en belanden dan in het korte stukje Hogewoerd waar we een kijkje kunnen nemen (door de ramen) in het winkeltje van het Klaverblad, dat sinds het begin van deze eeuw onverandert is gebleven (ondanks het feit dat er niet altijd zat wat er nu zit)
  - Aan het einde van de Hogewoerd gaan we links en staan nu bijna meteen naast de voormalige koffiebranderij het Klaverblad Momenteel is men het pand aan het verbouwen tot wooneenheden Wandeling is hier afgelopen
- Iets drinken:
- suggesties - Doelensteeg Cheers open vanaf 11.00
  - Hooglandsekerkchoorsteeg De Bonte Koe open.....
  - Burcht Koetshuis open.....

afb. 3. Beurs van H. P. Berlage, Amsterdam

Behoud jonge bouwkunst

Als thema voor de Nationale Monumentenstudiedag 1987 is gekozen voor het behoud van jonge bouwkunst in Nederland. De architectuur en stedenbouw van de 19e en 20e eeuw mag zich de laatste jaren in een groeiende belangstelling verheugen, ook van de zijde van de overheid. Dit heeft geleefd in het opzetten van het Monument Inventarisatie Project (MIP), waarmee men beoogt een landelijk overzicht te verkrijgen van waardevolle objecten en structuren uit de periode 1850-1940.

Er is echter ook een afweging moeten plaatsen hoe men deze nieuwe, omvangrijke groep monumenten wil beschermen en behouden. Moeten zij dezelfde behandeling gaan krijgen als de traditionele monumenten, of moet aan een alternatieve wijze van bescherming worden gedacht?

Amsterdam Monumentenstad

Amsterdam is de grootste monumentengemeente in ons land. Versnaard zijn de vele prachtige voorbeelden uit de 16e, 17e en 18e eeuw, maar ook op het gebied van de moderne bouwkunst heeft Amsterdam het.

Meerdere architecten die in Nederland, maar ook daarbuiten, invloed uitoefenen op de ontwikkelingen in de architectuur na 1870, leefden en werkten in Amsterdam en tevens zijn daar hun meest belangrijke projecten. Van de vele architecten die elkaar in snel tempo overvlogen in dit tijdperk van grote omwentelingen, zijn telkens sprekers voorgedragen te vinden in Amsterdam.

Een halve eeuw na de rijkdom aan jonge

bouwkunst is de keuze voor Amsterdam ook beïnvloed door het feit dat de hoofdstad tot "Cultureel Hoofdstad van Europa 1987" is gekozen. In dit kader zullen ook op het gebied van de monumentenzorg activiteiten oetplood worden. Hier toe is de "Stichting Amsterdam Monumentenstad 1937" opgericht. Ook de NCM wil in haken op deze initiatieven door de studiedag in Amsterdam te houden.

De Beurs van Berlage

Wie kan zich een passender lokatie voor een studiedag over jonge bouwkunst voorstellen dan de Koopmansbeurs aan het Damrak, het meest bekende ontwerp van architect H. P. Berlage?

De Beurs, die dateert uit de jaren 1899-1903, is het eerste grote gebouw waarvan de architectuur zich heeft losgemaakt van de neo-stijlen en heeft grote invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de moderne architectuur in Nederland. Het gebouw ligt midden in het centrum en is goed te bereiken met het openbaar vervoer.

Buitenlandse sprekers

Berchering en behoud van jonge bouwkunst en stedenbouw vormt in Nederland een bijzakkelijk nieuw aandachtsveld. In een aantal andere Europese landen is die aandacht al wat eerder ontstaan. Om te illustreren hoe in het buitenland met deze materie wordt omgegaan, zijn twee sprekers uitgenodigd uit België en de Bondsrepubliek Duitsland.

In België besteedt men al jaren extra aandacht aan de voorbeelden van de Art Nouveau. In een aantal West-Duitse deelstaten is men al langer bezig met de inventarisatie van monumenten van bedrijf en techniek.

Nationale monumentenstudiedag 1987
14 mei 1987 te Amsterdam

Behoud Jonge Bouwkunst